

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Шумарова Наталія Петрівна

МОВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ОСОБИСТОСТІ:
СОЦІОПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Спеціальність: 10.02.02 -
українська мова
10.02.01 - російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ - 1994

Робота виконана у Відділі теорії мовної комунікації
та соціолінгвістики Інституту української мови

НАН України

Науковий консультант: академік НАН України

В.М.Русанівський

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор О.Б.Ткаченко
доктор філологічних наук,
професор М.П.Муравицька
доктор філологічних наук,
професор О.С.Снітко

Провідна установа - Київський державний лінгвістичний
університет

Захист відбудеться "6" *листопада* 1994 р. о 15 годині
на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 для захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологіч-
них наук при Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні НАН Ук-
раїни (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
мовознавства ім. О.О.Потебні та Інституту української мови
НАН України.

Реферат розіслано *29 жовтня* 1994 р.

Учений секретар спеціалізованої ради

доктор філологічних наук *Л.В.М.* Н.П.Озерова

АН України

ДБ - 31.200

Проблеми "людина і мова" та "мова і суспільство" належать до найбільш привабливих для дослідників на протязі всієї історії сучасного мовознавства.

В перші десятиліття XIX ст. В.Гумбольдт заложив напрямок досліджень, який розробляв питання зв'язку мови з мисленням людини, її внутрішнім світом та культурними цінностями. В науці цей напрямок одержав назву антропоцентричного, що підкреслювало пріоритети психологічного й етносоціологічного елементів в його розбудові та концентрацію уваги на людській особистості як носії та творцеві мовної картини світу.

Розглядаючи мову як діяльність, В.Гумбольдт трактував її через поняття *energeia*, називав духом народу, що диктує людині певні закони світосприйняття.

У нерозчленованому вигляді він визначив перспективи вивчення мовної здатності людини і підкреслював, що для цього необхідно вивчати численні результати її розвитку "в різних куточках землі". Його погляд на людину-мовця, людину - творця мови і одночасно члена мовного колективу стимулював появу низки плідних ідей перш за все психологічного напрямку (В.Штейнталь, В.Вундт, Л.Вайсгербер, О.О.Потебня, Г.Шпет, Л.В.Щерба, пізніше - Г.В.Рамішвілі, О.О.Леонтьєв, Є.Ф.Тарасов, Ю.О.Сорокін, Є.М.Верещагін, О.М.Шахнарович та ін.). Можна говорити і про його опосередкований вплив на розробку ідей в межах соціологічного і ширше - соціолінгвістичного напрямків, що розглядають мову насамперед як засіб комунікації людей в мовному колективі (Ф. де Соссюр, А.Сеше, Ш.Баллі, А.Мейє; Е.Сепір, У.Лабов, Д.Хаймс та ін.).

Розвиток радянської соціолінгвістики, що розпочався в

20-ті роки, на першому етапі пов'язаний з іменами Л.П.Якубицького, В.О.Ларіна, Р.О.Шор, Є.Д.Поліванова, В.М.Жирмунського. В цей час вона, звичайно, була позбавлена прямого впливу ідей В.Гумбольдта, оскільки базувалася на історико-матеріалістичних принципах розвитку мови і ставила перед собою практичні завдання мовного будівництва в СРСР, обумовлені необхідністю створення писемності для неписьмених народів, реформуванням абеток деяких мов, реорганізацією освіти тощо. Іншим своїм завданням вона вважала дослідження мовних змін, що сталися в післяреволюційні часи.

II другий етап, що припадає на 60-ті - середину 80-х років, був етапом теоретичних розробок засад соціолінгвістики для проведення національно-мовної політики в межах СРСР (Абаєв В.І., Дешерієв Ю.Д., Швейцер О.Д., Нікольський Л.В., Аврорін В.О. та ін.), аналізу проблем мовного будівництва в окремих республіках та регіонах (М.І.Ісаєв, Ю.Д.Дешерієв, В.Ю.Михальченко, Б.Х.Хасанов, Р.І.Хашимов), опису мовних ситуацій в інших країнах світу (Г.В.Стеланов, В.Г.Гак, О.І.Домашнев, Ю.О.Шлуктенко, Т.В.Крючкова). Окремі роботи, що аналізували ситуацію всередині країни, завжди мали оптимістичні висновки скоріше ідеологічного, ніж наукового характеру, за що й критикувалися в останні роки, проте самі фактографічні неофіційні дані, одержані шляхом анкетування, подавалися об'єктивно, і це робить їх цінними для історії соціолінгвістики.

Період кінця 80-х років був останнім етапом радянської соціолінгвістики, що супроводжувався зростанням національної самосвідомості та намаганням виробити новий погляд на харак-

тер мовного життя республік. В цей час відбулося відродження ідей В.Гумбольдта, що стосувались нерозривних, інтимних зв'язків людини з її рідною мовою. Детальні розробки ідеї вже йшли самостійно в різних країнах СНД.

Українська соціолінгвістика розвивалася в річці тенденцій, які панували в радянській соціолінгвістиці. З середини 80-х років опубліковано ряд конкретних досліджень загальної мовної ситуації в республіці, мовної поведінки різних верств населення і намічено напрями майбутніх досліджень, серед яких важливе місце повинен зайняти соціопсихолінгвістичний (В.М.Русанівський).

Актуальність даного дослідження обумовлена громадським інтересом до сучасного національно-мовного життя України, головним виявом якого є характер мовної комунікації жителів в різних регіонах республіки; до об'єктивного вир'ячення рівня й характеру мовних потреб та можливостей представників різних верств населення (перш за все жителів великих міст); науковою необхідністю пошуку шляхів координації впливів соціальних та індивідуальних чинників на становлення мовної особистості в ситуації близькоспорідненого білінгвізму, представленого функціонуванням української та російської мов.

Теоретико-методологічною основою роботи стало положення про соціокультурну детермінацію мовної поведінки особистості (Д.Хаймс, У.Лабов, Д.О.Швейцер, Л.П.Крисін), теорія мовленнєвої діяльності (О.М.Леонтьєв, О.О.Леонтьєв) та теорія установки Д.М.Узнадзе, розбудована представниками грузинської психологічної школи.

Мета й завдання дослідження. Головною метою роботи є

опис й моделювання мовної компетенції особистості у сфері двох мов на підставі суб'єктивних та об'єктивних даних, одержаних за допомогою соціо- та психолінгвістичних методів, про її мовну поведінку в ситуації білінгвізму, що склалася в Україні наприкінці 80-х - початку 90-х рр.

Досягнення мети вимагало вирішення ряду завдань, серед яких необхідно виділити :

1) обґрунтування феномену мовної компетенції як явища, обумовленого соціодемографічними, національно-культурними та індивідуально-психологічними чинниками;

2) аналіз специфіки мовної поведінки представників трьох національно-мовних груп - українців з рідною мовою українською (далі Уу - авт.), українців з рідною мовою російською (далі Ур) та росіян (далі Рр) - залежно від регіону проживання, соціального стану, віку, рівня освіти, мови дитинства та мови шкільного навчання;

3) виявлення рівнів самооцінки знань української та російської мов залежно від згаданих чинників;

4) визначення на підставі статистичних критеріїв сили впливу зазначених факторів на мовну поведінку і мовну компетенцію особистості;

5) аналіз стратегій побудови висловлень-текстів залежно від характеру завдань, стильової приналежності текстів та рідної мови реципієнта;

6) дослідження генезису та глибини асиметрії при породженні висловлення функціонально другою мовою;

7) виявлення характерних типів асиметричного білінгвізму у представників трьох національно-мовних груп.

Новизна даного дослідження полягає в тому, що в ньому проблема мовної компетенції вперше розглядається як комплексна, в одночасним урахуванням трьох видів параметрів - лінгвістичних, психо- та соціолінгвістичних. Такий підхід дає змогу розглядати мовну компетенцію через мовну поведінку особистості в різних сферах життєдіяльності, виявити функціональну потужність української та російської мов в білінгвальних орієнтаціях мовця, відповідність продукованих ним текстів сучасним нормам українського та російського розмовно-літературного мовлення, а також опосередковано дослідити ціннісні орієнтації білінгвів, надзвичайно важливі для прогнозування змін у мовній практиці суспільства. Вперше об'єктом аналізу в українському мовознавстві стає проблема факторної обумовленості мовної компетенції особистості і аналіз типів асиметрії знань двох мов залежно від рідної мови респондента. Ця робота, очевидно, започатковує напрямок практичних досліджень в українській соціопсихолінгвістики, необхідність розбудови якої відзначалася сучасними дослідниками.

Методи дослідження. В роботі представлено методи, характерні для трьох лінгвістичних дисциплін, зокрема описовий, порівняльний, експериментальний, а також методи анкетування, включеного спостереження та статистичної обробки матеріалу в задученням соціологічних критеріїв перевірки об'єктивності виявлених кореляцій.

Матеріалом дослідження для вияву функціональної потужності української та російської мов у мовній практиці міських жителів різних регіонів України стали анкети, розповсюджені протягом 1988-1991 рр. у містах Києві, Львові, Дрого-

бичі, Луцьку, Вінниці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Ніжині, Полтаві, Кіровограді, Харкові, Сумах, Одесі, Кривому Розі, Чернівцях. Всього було оброблено 3803 анкети, з них 542 - одержаних у Києві.

Для опису національно-групових та індивідуальних рівнів мовної компетенції було проведено експеримент з 16 учасниками (по 8 чол.) - представниками двох національно-мовних груп - Уу та Ур - з вищою нефілологічною освітою. В основу розгляду лінгвістичного аспекту мовної компетенції лягли переклади 6 текстів - художніх та науково-популярних, написаних українською та російською мовою, зокрема переклади фрагментів з творів О.Довженка, О.Гончара, В.Шевчука та В.Тендрякова.

При необхідності для виконання конкретного експериментального завдання використовувались словники: Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти тт. - М., 1949-1965; Словарь русского языка: В 4-х тт. - М., 1981-1984 та Словник української мови: В 11-ти тт. - К., 1970-1980.

На зехист виносяться положення:

1. Мовна компетенція як складний феномен, в якому корелюють три види чинників - лінгвістичні, психо- та соціолінгвістичні, є процесом і результатом розвитку мовної здатності й мовної здібності під впливом зовнішнього соціокультурного середовища та внутрішніх власних потреб особистості. Психологічним стимулом розвитку мовної компетенції в дитячому віці є неусвідомлювана дитиною необхідність зняття суперечності між її комунікативними можливостями та потребами. У дорослому віці в структурі мотивацій значну роль відіграють ціннісні орієнтації, що мають характер мовної установки як

мовної готовності індивіда до комунікативного акту конкретною мовою.

2. Мовна компетенція білінгва є сумою компетенцій у сферах двох мов і може бути представлена у кількісно-якісних параметрах, перші з яких демонструють функціональну навантаженість мов у мовно-комунікативній діяльності індивіда (групи, соціуму), а другі - співвіднесеність продукованих мовною особистістю текстів з лінгвістичними та комунікативними нормами.

3. Факторну обумовленість мовної компетенції, визначену за допомогою статистичних методів, засвідчує ранжований ряд, де коефіцієнт сили впливу зменшується у напрямі: "мова дитинства > мова шкільного навчання > соціальний стан > вік > рівень освіти)". Три останніх чинники підлягають варіативності через меншу значущість для формування мовно-особистості. Територіальний фактор як детермінант мовної поведінки особистості виявляється більш актуальним для службовців, ніж для робітників, у зв'язку з чим проведення конкретних заходів мовного регулювання в республіці потребує урахування не тільки регіонального, національного, але й соціокультурного чинників.

4. Асиметрія у знаннях двох мов білінгвами-українцями, що вважають рідною мовою мову своєї національності, та українцями з рідною російською теж має кількісно-якісний характер і диференціє не лише види мовленнєвої діяльності (продукційні-рецептивні) та функціональну навантаженість вживання двох мов в мовній поведінці завзначених груп, але й рівні самих знань, реалізованих через уміння й навички. Точкою,

від якої починається відлік асиметрії, є внутрішнє мовлення, етап сходження мисленнєвого змісту поняття й форми, який у більшості обстежених російськомовних білінгвів йде "перекладним методом".

Теоретичне й практичне значення виконаної роботи. Дослідження проведено на межі трьох лінгвістичних дисциплін - традиційної описової лінгвістики, психо- та соціолінгвістики. З теоретичної точки зору важливою виявляється перевірка можливостей застосування комплексу методів для дослідження різних аспектів одного феномену, поєднання в одній роботі двох підходів - "масового" та "індивідуального". Результати дослідження матимуть певне значення для рішення деяких питань теоретичного мовознавства, зокрема питань взаємовідношень мови й мислення, генезису внутрішнього мовлення та становлення мовної особистості, характеру впливу другої мови на мовну свідомість мовця, ролі рідної мови в комунікативному репертуарі індивіда залежно від ціннісних орієнтацій, а також для опису генезису асиметричності знань функціонально першої та другої мови. Результати дослідження можуть бути корисними для практики лінгвістичного навчання й виховання, подальших соціолінгвістичних та соціологічних досліджень, а також при розробці адміністративних заходів, спрямованих на мовне регулювання в республіці, яке, незважаючи на прийняття Закону про мови, не має під собою серйозної наукової бази.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження викладалися та обговорювалися на засіданнях Вченої ради Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, Бюро відділення ІЛММ НАН України, відділу російської мови

Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні, методологічного семінару Інституту української мови НАН України, на III Міжнародному симпозиумі МАВРМЛ з лінгвокраєзнавства (Одеса, 1989), Всесоюзній науково-методичній конференції (Дрогобич, 1990), на республіканських та міжвузівських конференціях (Вінниця, 1988; Донецьк, 1990; Ніжин, 1990; Мінськ, 1990; Полтава, 1991; Київ, 1991; Черкаси, 1992; Кіровоград, 1993; Харків, 1993; Вінниця, 1994). Різні аспекти досліджуваної проблеми відображено в 29 публікаціях.

Зміст роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, трьох додатків та списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність досліджуваної теми, визначаються мета і завдання, що стоять перед дослідником, описуються методи дослідження, матеріал, на підставі якого розбудовується система аргументацій і робляться висновки, розкривається теоретичне й практичне значення виконаної роботи, а також формулюються положення, що виносяться на захист.

Перший розділ "Мовна компетенція як комплексна проблема" присвячено вивченню й моделюванню поняття мовної компетенції, яке можливе лише за умови використання різних підходів і врахування ряду складників, які при одноаспектному підході залишаються поза увагою дослідників.

В першому підрозділі "Три аспекти вивчення мовної компетенції" обґрунтовується необхідність розгляду поняття з одночасним урахуванням трьох видів параметрів - соціо-, психо- та власне лінгвістичних. Розглядається історія вживання

терміна, який в науковий обіг був введений Н.Хомським, ви-
значався як 'знання мови' (competence) та протиставлявся
'використанню мови' (performance).

Н.Хомський обстоював думку про вроджений характер цього
виду знань, існування у свідомості дитини універсальних
"глибинних" граматичних правил, що конкретизуються на повер-
хневому рівні у структурах опановуваної мови. У такий спосіб
мовна компетенція виявлялася фактом індивідуального світо-
сприйняття і формувалася на підставі взаємодії вроджених
знань та засвоюваного мовного матеріалу. Поза увагою залиша-
лася сфера соціалізації дитини, всі соціальні фактори, що
обумовлюють становлення особистості як члена соціуму та
впливають на спосіб її комунікативної діяльності.

Можна сказати, що вживання зазначеного терміна чи його
аналогів в того часу стало досить поширеним у лінгвістичній
літературі, оскільки обговорення теорії Н.Хомського було
бурхливим і плідним (див. роботи Ж.Піаже, Холла Р.А. мол.,
Д.Слобіна та Дж. Грін, Лесонтьєва О.О., Звєгінцева В.О., Лу-
рії О.Р., Андреева Н.Д., Жлуктенка Ю.О. та ін.), хоча мето-
дологічно обґрунтованих дефініцій, не кажучи вже про їх спів-
відношення з визначенням Н.Хомського, небагато. Скоріше мож-
на говорити про робочі визначення, викладені побіжно задля
аргументації якоїсь проблеми. Найбільш активно термін, зви-
чайно, вживався у зарубіжній соціо- та психолінгвістиці у
значенні "глибинних структур" саме в опозиції до 'perfor-
mance'.

Термін, створений дослідником для ідей генеративної
граматики, почав уживатися в наукових розробках інших напря-

мків і здебільшого із змістовим наповненням, в якому фактично знімалося зазначене протиставлення. Саме в американській соціолінгвістиці мовна компетенція почала розглядатися не як вроджена здатність, а як результат процесу соціалізації (Д.Хаймс, У.Лабов, Ч.Філмор, С.Ервін-Тріпп), що обумовило його перетворення в поняття соціолінгвістичної та/чи комунікативної компетенції.*

У напрямку розширення соціологічного й психологічного елементів в обсязі поняття йшло його використання і в працях російських дослідників (Леонтьєв О.О., Звєгінцев В.О., Крисін Л.П.). В останні роки лінгвісти вживають обидва терміни (мовна та комунікативна компетенція), розуміючи здебільшого мовну компетенцію як складову частину комунікативної або не проводячи в межах зазначеного поняття, коли воно вживається самостійно, диференціації між знаннями та уміннями, на необхідності якої наголошував Н.Хомський. Поряд з цими поняттями в сучасній літературі поширені ще й інші, які відображають у різних аспектах досліджуваний феномен - 'мовна/ мовленнєва здатність', започаткований ще Б.Гумбольдтом, 'мовна особистість' (Богін Г.І., Караулов Ю.М., Єйгер Г.В., Рапопорт І.А.), 'володіння мовою' (напр., Крисін Л.П.).

Використання у даній роботі поняття мовної компетенції, що є ширшим за розуміння поняття Н.Хомським, зумовлене самою метою дослідження - вивченням характеру використання мов

---

* Див., напр.: HYMES D. Sociolinguistics and Ethnography of Speaking // Social Anthropology and Language. - London etc.: [1971]. - P.54-59.

особистістю в ситуації білінгвізму та функціональної потужності мов у комунікативній діяльності населення. В такому випадку обраний термін наочніше, ніж інші (соціолінгвістична, комунікативна компетенція), відбиває суть проблеми, бо дозволяє зробити акцент на використанні конкретної мови як суспільного явища, національно-історичного та культурного феномену, тобто тлумачиться не просто як знання системи мови та правил її використання, а як реалізація цих знань у численних комунікативних актах.

Такий підхід до поняття дає змогу розглядати його через кількісні та якісні параметри, фіксовані у мовній поведінці особистості. Перші з них продемонструють функціональну навантаженість двох мов у комунікативній практиці мовця й колективу, а останні - нормативні характеристики їх мовлення. При цьому нормативність розглядається як в суто лінгвістичному (правильність, виразність мовлення), так і в соціокультурному плані (доцільність вживання, відповідність ситуації тощо). Соціолінгвістична компетенція виявляється ширшою за мовну, але суто мовна компетенція, щоб проявитися як соціолінгвістична, стати її базою, повинна виробити і зберегти в собі ті варіанти мовних одиниць, які й добирає мовець залежно від власного розуміння структури комунікативного акту. Відсутність вибору свідчить не тільки про характер соціолінгвістичної чи комунікативної компетенції, але й про відповідний рівень мовної. І навпаки: невміння варіювати мовні засоби впливає на характер комунікації мовця. Процес соціалізації поглиблює й розвиває нормативні орієнтири поведінки (в тому числі й мовної), а рівень мовної компетенції виявляє чи не

виявляє готовності мовця до їх узгодження з власною мовною поведінкою. Саме тому, що мовна практика, мовна діяльність особистості в ситуації білінгвізму є головним предметом розгляду, поняття мовної компетенції є доцільнішим за згадані вище.

Функціональна природа досліджуваного явища тісно пов'язана з комунікативно-пізнавальною діяльністю індивіда, формами і засобами вираження його світобачення, власного "я", з його заглибленістю в культуру того чи іншого етносу. В мовній поведінці особистість виявляє себе у трьох вимірах: як носій певної мови (мов), як індивід з усіма особливостями індивідуальної мовної діяльності і як член соціуму, виконавець вимог нормативної соціокультурної діяльності суспільства. Це дозволяє виділити три аспекти дослідження - лінгвістичний, психолінгвістичний та соціолінгвістичний.

Лінгвістичний аспект мовної компетенції дозволяє вивчати створювані мовцем тексти, коли перевіряється його дотримання норм сучасного розмовно-літературного мовлення або інших стратифікаційних ввірців (діалектних норм, просторіччя тощо), а також багатство його мовних ресурсів. Це є по суті аспект знання мови та його демонстрація через навички та уміння. Він не є тільки граматичним, бо охоплює всі мовні рівні, відображені у створюваних мовцем письмових чи усних текстах-висловленнях. Як головний, але не єдиний критерій оцінки мовної компетенції, він повинен доповнюватися іншими показниками мовного розвитку особистості, що відображають кількісний запас слів та фразеологічних одиниць, якісний склад словника (активного й пасивного), різноманітність гра-

матичних конструкцій та стилістичних ресурсів, використовуваних в писемному та усному мовленні. Поєднання цих критеріїв на підставі будь-якої внутрішньо несуперечливої класифікації (за рівнями мови, функціональними стилями, текстовими структурами), що надають можливість виміру й порівняння одержаних результатів, дозволяє досить повно представити мовну особистість (без розкриття соціопсихологічних особливостей її мовної діяльності).

При лінгвістичному підході об'єктом аналізу повинні стати знання мови, оцінювані за параметрами "правильно - неправильно", "виразно - невиразно". Вияв знань іде через уміння й навички. Знання та уміння тісно пов'язані між собою і нерідко в класифікаціях виступають у відношеннях взаємозалежності. Ці явища не розчленовуються на психологічному рівні, тим більш важко розчленувати їх на лінгвістичному. Недаремно в деяких класифікаціях мовної компетенції одним з показників рівня володіння мовою є такий нелінгвістичний критерій, як час, необхідний для породження висловлення (Верещагин Є.М.). Систематизація умінь та навичок має неабияке практичне значення в системі гуманітарного навчання, але в даному випадку важливо, що вони актуалізують вибір мовцем конкретної мовної одиниці, роблять наочним процес відтворення знань у мовленнєвих актах. Це основа тієї самої performance, яку проголошують окремим об'єктом, але на практиці розглядають разом з потенційним знанням, не розрізняючи їх.

Показниками рівня володіння мовами, крім зазначених вище, можуть бути показники інтерференції, продуктивності мовлення (тобто здатність утворювати нові форми, особливо у

сфері другої мови, - показник, наближений до "здатності до перефразування" Ю.Д.Апресяна), показник "швидкості/легкості" мовлення (Імедадзе Н.В.), або показники, що визначають мовну готовність особистості, а при реалізації в тексті свідчать про рівень мовної компетенції: правильність, швидкість, насиченість мовлення, адекватність вибору слова, адекватність комплектації висловлення (Богін Г.І.). Вони є досить неоднорідними, такими, що характеризують мовну компетенцію не тільки в точки зору результату породження тексту, а й сам процес мовної діяльності, тобто в них змішано суто лінгвістичні та психолінгвістичні оцінки, які в роботі розглядаються детально.

Психолінгвістичний аспект дослідження дозволяє розглядати кожного інформанта як мовну особистість, мовно-культурні стереотипи поведінки якої одночасно є характерними для соціокультурної групи, до якої він належить, і в той же час індивідуальними, притаманними йому як носієві мовної картини світу.

Індивідуальна мовна діяльність є безпосереднім предметом для розгляду мовної компетенції особистості. В цьому аспекті вивчається комунікативна діяльність особистості як процес, як етап добору мовних ресурсів з огляду на установку й завдання комунікації.

Мовлення й письмо, слухання або читання демонструють різні рівні можливостей індивіда в межах кожного з них, а отже й різний ступінь сформованості автоматизму. Цей аспект дає змогу аналізувати мовну здатність людини "в її відношенні до мовної діяльності, з одного боку, і до системи мови - з

другого" *.

Він дозволяє дослідити кореляції в межах мовної діяльності білінгва і робить можливим зіставлення "якості мовлення" залежно від типу співвідношень між рідною мовою та традиційною мовною поведінкою, обумовлює розгляд розбіжностей у рецептивних та продукційних видах мовної компетенції, зафіксованих в об'єктивних показниках, і є методично виправданим при пошуках відповідностей у стратегіях розбудови висловлень в умовах комунікативного конфлікту.

Критерії оцінки спонтанної комунікації розповсюджуються на експліцитні вияви внутрішніх програм селекції та контролю, що супроводжують будь-який комунікативний акт (Верещагин Є.М.). Йдеться, наприклад, про швидкість мовлення, його темпові характеристики при спілкуванні рідною та другою мовами, наявність пауз хезитації, аутокорекцію тощо.

Для інших видів мовлення це можуть бути інші критерії оцінювання, що дозволяють виявити особливості розбудови мовної свідомості індивіда (асоціативні експерименти, дані, одержані методом семантичного диференціала Ч.Осгуда, тощо).

У цій роботі розгляд мовної компетенції через мовну діяльність або мовну поведінку в конкретних комунікативних актах базується на методологічних основах теорії мовної діяльності та теорії установки, що була розроблена представниками психологічної школи Д.М.Узнадзе. Згідно з останньою, будь-якій формі мовної діяльності передують ефект націлення на пев-

---

* Леонтьев А.А. Психолінгвістика // Тенденции развития психологической науки. - М.: Наука, 1989. - С.144.

ну активність (що й називається установкою), в якій "виростає" той чи інший стан свідомості, той чи інший її зміст. Факт її існування, підготовка нею механізму мовлення до роботи за законами тієї чи іншої мови вважаються доведеними експериментально, що має принципове значення для вивчення двомовної поведінки особистості.

Мовні вияви коригування мовної установки суб'єкта як націленості на конкретний мовний код, є зовсім не дослідженим явищем в українському мовознавстві. Така корекція відбувається під впливом тих чи інших зовнішніх факторів або залежно від індивідуальних намірів мовця під час здійснення комунікативного акту. Вона виражається у зміні мови або періодичних кодових переключеннях, за якими стоїть зміна форм мовної свідомості. Процес і результати таких переходів доцільно розглядати в залученням психолінгвістичних методик.

Соціолінгвістичний аспект передбачає розгляд мовної компетенції особистості в кількісно-якісних параметрах мовної поведінки. Йдеться про дослідження зв'язку між трьома компонентами - мовою як кодом, мовленням і соціально-демографічними чинниками, що детермінують поведінку особистості, іншими словами, про вияви особливостей спілкування (а через них і мовної компетенції) залежно від обраного коду, виду мовної діяльності та потреб і можливостей дотримуватися соціокультурних нормативів. Цей аспект дозволяє розглядати мовний репертуар особистості та його лінгвістичні характеристики не лише в межах лінгвістичних теорій (напр., теорії норми, варіантів національних мов тощо), але й звернутися до "людського фактора" безпосередньо, розглядаючи мовця як чле-

на соціуму і творця мовної ситуації, яка в сучасній лінгвістиці розглядається як сукупність форм існування мови чи мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні та функціональній взаємодії.* Детальний опис мовної ситуації здійснюється на основі кількісних, якісних та естимаційних ознак і пошуку співвідношень між цими компонентами. При такому підході мовна активність особистості (колективу, соціуму) через мовну поведінку і репрезентацію ставлення до тієї чи іншої мови виступає у вигляді кількісного параметра, що визначає демографічну потужність кожної конкретної мови, тобто проशарок її користувачів. Його визначення в соціолінгвістичній літературі зорієнтоване на дані переписів, але вони не відображають об'єктивного стану співіснування мов у комунікативній діяльності населення, бо не дають можливості виявити, де, коли і за яких обставин використовується та чи інша мова** у багатонаціональній країні, окремих її регіонах та населених пунктах. Важливий чинник мовної ситуації залишається нечітко визначеним, що повначається на об'єктивності її характеристики. Певною мірою це положення може бути виправлене шляхом комплексного вивчення мовної поведінки населення. Сформований банк даних про кількісні фактори мовної ситуації вміщуватиме не лише відомості про національно-мовний розпо-

---

* Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1990. - С.616.

** Фергюсон Ч.А. Проблемы влияния языковой ситуации на обучение второму языку //Новое в зарубеж. лингвистике. - 1989.

№ Вып.25. - С.123.

діл населення, мову освіти, видання літератури різними мовами тощо, але й свідчення про реальне користування представниками різних національностей тією чи іншою мовою залежно від ситуативно-стратифікаційних чинників (офіційності/ неофіційності умов комунікативного акту, мети спілкування, соціальної ролі комунікантів, соціального стану тощо).

Крім того, соціолінгвістичний підхід, що передбачає широке залучення статистичних методів, дозволяє поставити й вирішити питання про факторну обумовленість мовної компетенції особистості, визначити силу впливу будь-якого соціодемографічного чинника на рівень мовної компетенції, виявити характер ціннісних орієнтацій у ставленні до використовуваних у мовній діяльності мов і спрогнозувати результати її оптимального розвитку.

Розглянута у трьох згаданих аспектах мовна компетенція особистості постає перед дослідником як складний феномен, формування і розвиток якого визначає людину як мовну особистість і як особистість взагалі.

У другому підрозділі "Складники мовної компетенції" розглядаються окремі компоненти, які, на нашу думку, в сукупності здатні повно представити досліджуваний феномен. Головну увагу приділено компоненту 'знання', який є основним, а, на думку деяких дослідників, і єдиним компонентом поняття мовної компетенції. Він сам по собі має досить складну структуру, в якій виділяються різні підвиди знань, але первинним є знання семантики слова.

Точкою відліку мовної компетенції на рівні знань є усталення гомеостазу "поняття - форма вираження", що виявля-

ється у співвіднесенні конкретного змісту з конкретною формою.

Виходячи з суті комунікативно-пізнавальної функції мови, в ядро поняття мовної компетенції треба закласти зміст "можливість передачі інформації" і наполягати на пріоритетності семантичної компетенції як основи складника "знання", яку можна представити у вигляді двох основних видів підкомпетенцій - лексико-семантичної та граматичної, що формують засади успішності комунікативного акту.

При білінгвізмі найвищою формою мовної компетенції вважається така, коли кожній уживаній мові відповідає свій тип мислення в тій його частині, що відображає суб'єктивний зміст або суб'єктивну картину об'єктивного світу (Веляев В.В.), але у більшості випадків це залишається ідеальним звірцем. У реального білінгва одному поняттю відповідають скоріше дві форми, якими він користується залежно від обраного коду. Але оскільки міцність зв'язків в обох випадках здебільшого є різною, то тип мовної компетенції у сфері другої мови, очевидно, можна назвати перекладним, коли пошук зв'язку між позамовною реальією та її мовним еквівалентом йде через слово функціонально першої (найбільш уживаної) мови. При такій подвійній реєстрації нейрофізіологічних слідів в відсутність стабільних зв'язків можуть актуалізуватися "помилкові" зв'язки, обумовлені іншим стереотипом, що й є одним з стимуляторів проявів інтерференції.

Просторова модель мовної компетенції у сфері однієї мови може бути представлена у вигляді багатогранника (кубика) Рубіка, осі якого відповідають: X - рівням мови, Y - видам

мовної діяльності, Z - обраним критерієм оцінки. Модель такого типу знаходимо, наприклад, в дослідженнях Г.І.Богіна, Ю.М.Караулова, В.Ф.Петренка та інших авторів. Але такий спосіб структуризації не дозволяє ввести ще один параметр, важливий для комплексного дослідження проблеми, а саме: кількість вживаних мов, а на практиці це найчастіше параметр другої мови, якою володіє мовець. Тому найбільш прийнятною для науочного представлення компонентів виявляється формула, в якій об'єднуються всі важливі чинники і яка може продемонструвати характер їх кореляцій. Така формула матиме вигляд:

$$MK = \{ (Z(\text{знання} : MD) : \text{мова } 1,2) : KO \} : SP,$$

де МК - мовна компетенція, МД - мовна діяльність, точніше, її види, КО - критерії оцінки, СП - соціально-демографічні параметри. Три компоненти цієї формули: мовлення як текст (=знання), мовлення як діяльність (=МД) та мова як код у кореляції з критеріями оцінки та соціально-демографічними чинниками здатні відтворити мовний портрет особистості в різних сферах її життєдіяльності.

Об'єднання всіх значущих чинників дає можливість представити і визначити мовну компетенцію як знання мови чи мов, що в сумі виявляються в усіх видах мовленнєвої діяльності і корелюють з критеріями оцінки і соціодемографічними чинниками.

Вирішення проблеми мовної компетенції тісно пов'язане з фактором рідної мови, аналізу якого присвячено третій підрозділ "Вихідна точка асиметрії білінгвізму". Рідна мова в роботі розглядається як перша мова, яку опановує дитина при спілкуванні насамперед з матір'ю. Суб'єктом передачі мо-

ви є сім'я, соціум, етнос, але при розбіжності мови матері з мовою сім'ї пріоритетним є, очевидно, зв'язок з материнською мовою.

Поряд з поняттям рідної мови в роботі використовується поняття функціонально першої мови - мови, якою людина користується у більшості комунікативних сфер (відповідно передбачається існування функціонально другої мови). Функціонально перша мова може збігатися з рідною, а може за певних умов заступати її. В характері їх співвіднесеності (суміщенні чи розмежуванні) критерій рівня володіння мовою не завжди є релевантним.

Мовна компетенція, мовна поведінка особистості є явищем динамічним, в основі якого лежить розбудова мовної здатності людини та її внутрішнього мовлення, де відбувається мовне (хоча й у згорнутому вигляді) оформлення думки. Повільність активізації нейрофізіологічних зв'язків, що формують динамічний стереотип, сприяючи спливанню слова у свідомості, і є по суті точкою, з якої починається відлік асиметрії.

Другий розділ "Мовна компетенція як компонент мовної ситуації" присвячено вивченню активного мовного спілкування жителів 15 міст України, представників трьох національно-мовних груп, в сфері родинного (з батьками, частково - з чоловіком/ жінкою, дітьми), позародинного побутового (у транспорті, з лікарем) та професійного (з керівництвом, колегами) спілкування, дослідженню рівнів їх рецептивною мовною компетенції, виявленню зв'язку між вибором мови книжок, газет, теле- та радіопередач, та рівнів самовизначення здатностей до комунікації українською та російською мовами.

Кореляційному аналізу мовної поведінки населення передуює опис методів одержання та обробки інформації, здійснений у першому підрозділі, та аналіз мовної ситуації (другий підрозділ) в історико-культурному і соціологічному аспектах з акцентуванням уваги на тих компонентах мовної ситуації, які певною мірою складаються стихійно (національно-демографічний розвиток міста) або, навпаки, регулюються державою (розвиток освіти, засобів масової інформації тощо). В роботі подано історичні відомості про зростання кількості населення Києва на протязі XIX-XX ст. (з залученням більш ранніх історичних даних), про його національний склад, описано особливості розвитку освіти, розбудови газетної справи, характер функціонування засобів масової інформації з післявоєнного періоду до наших часів, проаналізовано сучасний стан мовного життя Києва.

Мовна поведінка членів соціуму (міста, регіону, держави в цілому) завжди є виразником їхньої мовної компетенції, якості знань двох (трьох) функціонуючих мов та їх кількісного використання. Саме в такий спосіб вона стає складовою частиною мовної ситуації, одним з основних її компонентів. Як певне соціальне явище, мовна компетенція, з одного боку, зазнає впливу мовної державної політики, є наслідком історичного та національно-культурного розвитку соціуму, з другого - як активна поведінка, одна з форм суспільно-комунікативної діяльності і сама здатна впливати на мовну ситуацію, прискорюючи або уповільнюючи її конкретні зміни. Вивчення мовної компетенції в ситуації білінгвізму на рівні рецептивної та продукційної (Ді П'єтро Р. Дж.) компетенції демонструє

реальні можливості індивіда (групи, соціуму) щодо готовності і можливості сприйняття та осмислення змісту під час слухання або читання, а також до активного спілкування в усній та писемній формах. Кожний з видів мовної діяльності при асиметрії знань та навичок користування мовами має свої специфічні особливості, які накладають відбиток на характер мовного життя суспільства і які можуть бути виявлені, на наш погляд, лише при багаторазовому опитуванні, що дозволяє типізувати особливості мовної поведінки індивіда чи групи. Підхід "від конкретної людини та її індивідуальної компетенції до масової компетенції", вираженої у різноманітних ситуаціях спілкування, є результативним при описах, обумовлених суто прагматичною метою всебічного вивчення наявного стану двомовності, саме тому його запроваджено в даному дослідженні.

Зіставлення обробленого на ЕОМ матеріалу проводилося в межах міжгрупових та внутрішньогрупових кореляцій, тобто спочатку порівнювалися дані, одержані при анкетуванні трьох національно-мовних груп, наприклад, відповіді робітників Уу, Ур та Рр, потім службовців, учнів цих же груп, осіб з вищою та середньою освітою, інформантів, що належать до різних вікових категорій, тощо. На другому етапі аналізувалися відповіді "всередині" групи, наприклад відповіді робітників та службовців групи Уу, осіб, що закінчили школу з українською мовою навчання, та тих, хто навчався в російськомовній школі, тощо. Варіантом відповіді, що використовувався в таблицях і ставав об'єктом аналізу, було зазначення мови, якою спілкується респондент в тій чи іншій ситуації: українська, російська, обидві.

Виявлено, що в Києві використання української мови як засобу міжособистісного спілкування характерне лише для респондентів групи Уу. Ті невеликі частоти, що свідчать про україномовність окремих членів групи Ур, не дають підстави для позитивного висновку в цілому по групі, бо не можуть вважатися статистично вірогідними й братися до уваги при аналізі результатів. Кількість інформантів, що спілкуються українською, в групі Уу варіюється залежно від ситуації та соціальної ролі інформанта. Найтипівішою є ситуація комунікації українською з батьками. Серед робітників частота використання рідної мови в цій ситуації 0,737 (73%), серед службовців 0,697 (69%), менше нею користуються у професійно-виробничій сфері, а саме при спілкуванні з керівництвом (частота її використання серед робітників 0,158, серед службовців 0,138). Ця тенденція, підтверджена результатами анкетування в інших містах України, є результатом соціально-мовної адаптації певної частини респондентів, які не захотіли (не змогли) залишитися україномовними. Їх мовна поведінка демонструє сфери посиленого впливу російської мови, ступінь соціалізації, хоча й поданий за власними уявленнями респондентів, силу впливу соціальних мовних норм на процес інтеграції з членами соціуму. Значний відсоток мовців, що спілкуються українською з батьками, пояснюється також тим, що більшість з них є мігрантами першого покоління, чиї батьки живуть в сільській місцевості. Таким чином, майже три чверті опитаних киян групи Уу продовжують розмовляти рідною мовою в родинному колі. Це явище спостерігається в усіх багатонаціональних країнах і обумовлюється причинами психологічного характеру.

В той же час саме родинне спілкування не є однорідним процесом, з іншими членами сім'ї респонденти більшою мірою переходять на російську. Наприклад, серед киянських робітників групи Уу з чоловіком чи жінкою розмовляють українською мовою 53,9% опитаних (частота варіанта дорівнює 0,539), з дітьми - 52,6%, тобто майже на 20% менше, ніж з батьками (0,737). Цікаво, що в більшості міст, крім західного регіону, спостерігається ще один нюанс мовної поведінки: з дошкільнятами спілкується українською більша кількість опитаних, ніж із школярами. Очевидно, віддаючи дитину до школи з російською мовою навчання, частина батьків свідомо чи напівсвідомо змінює характер мовної комунікації.

Міжгрупове зіставлення поведінки робітників свідчить, що рідна мова є важливим чинником, який обумовлює характер поведінки, в тому випадку, коли вона ототожнюється з російською. Коли ж рідна мова є міноритарною *, якою донедавна була українська, на тип мовної поведінки впливають перш за все стереотипи та норми навколишнього середовища, в тому числі і стереотипи мовного вибору. Кількісна різниця між вибором україномовного варіанта спілкування з батьками, з одного боку, і в позародинному спілкуванні - з другого, демонструє потужність тенденції зміни функціонально першої мови і нестабільність поведінки певного прошарку групи.

Колівання частот варіантів "укр." та "рос." у відповідях

---

* Ми поділяємо думку В.Г.Гака щодо розуміння цього терміна. Див.: Гак В.Г. К типологии форм языковой политики // Вопр. языкознания. - 1989. - №5. - С.107.

інформантів, зафіксованих у таблицях, є досить значними і отаочовлять відповідно 0,579 та 0,592 - величина варіації, яка є різницею між найбільшою та найменшою частотою варіанта*. Значна величина варіації може свідчити про нестабільність поведінки або про зміщення у вибірках. У нашому випадку йдеться саме про нестабільність поведінки з точки зору зміни мотиву вибору мови, тобто мотиву вчинку: над поведінкою в повародинній сфері тяжіють стереотипні норми, відсутні в сімейному спілкуванні. Оскільки високий показник україномовного спілкування з батьками і пов'язана саме з ним варіативність (нестабільність) поведінки знаходять своє теоретичне обгрунтування, вважаємо необхідним не враховувати його при вивченні статистичними методами сили впливу екстралингвістичних факторів на характер комунікації. Відмова від нього може пояснюватися таким чином: 1) урахування показника при виведенні середньої частоти вибору варіанта ($\bar{p}$) деформує об'єктивну картину використання української мови, бо значно збільшить цю середню частоту, що суперечить наявному стану речей; 2) він ніяким чином не впливає на показники повародинного спілкування, які є досить самостійними; 3) за вимогами статистичних розрахунків, значною мірою відмінні від основного ряду показники мають відкидатися, якщо для того існує достатнє обгрунтування.

З огляду на ці застереження, середня частота та величина варіації обраховувались без зазначеного параметра, хоча

---

* Паниотто В.И., Максименко В.С. Количественные методы в социологическом исследовании. - К.: Наук. думка, 1982, - С. 39-40.

при загальному описі ситуації та тенденцій її розвитку він урахувався. Показник середньої частоти ($\bar{p} = 0,293$) засвідчив, що лише кожен третій з опитаних нами респондентів цієї підгрупи (Уу) в дорослому віці продовжує спілкуватися рідною мовою, інші респонденти є російськомовними.

Мовна поведінка службовців групи Уу також демонструє різний ступінь впливу рідної мови на характер мовної комунікації, хоча в цілому картина аналогічна тій, що спостерігалася при аналізі відповідей робітників. Службовці Ур та Рр повністю російськомовні, незначні частоти використання української мови групою Ур не є статистично вірогідними, крім частоти спілкування з батьками: 5% групи Ур є, очевидно, інформантами, що в дитинстві говорили українською і зберегли цей тип комунікації в старшому поколінні і в дорослому віці.

За нашими даними, серед службовців групи Уу понад 14% залишаються україномовними у позародинній побутовій та професійній сферах, а 10% відзначають, що спілкуються обома мовами. Можна припустити, що це активні білінгви, для яких характерні чи просто можливі кодові переключення. Серед службовців Ур таких значно менше, частоти використання ними української мови не можуть вважатися статистично вірогідними. Варіативність поведінки в різних ситуаціях характерна насамперед для невеликого прошарку Уу.

Перевірка існування зв'язку між ознаками (соціальним станом і вибором мови) за формулою $F = \frac{\bar{r}}{p}$ * визначила його

---

* Русский язык по данным массового обследования. - М.: Наука, 1974. - С.36.

кількісний показник - 0,664, застосування критерію χ^2 підтвердило цю залежність, а критерій Пірсона, який не тільки показує наявність зв'язку, але й "демонструє" його силу, в даному випадку визначений коефіцієнтом 0,224.

Аналіз впливу рівня освіти на мовну (продукційну) компетенцію респондентів групи Уу показав наявність зв'язку між рівнем освіти і мовною поведінкою інформанта. Коефіцієнт зв'язаності Пірсона дорівнює 0,192, тобто, за нашими даними, сила впливу чинника "рівень освіти" є дещо меншою, ніж сила впливу чинника "соціальний стан".

Середня частота спілкування українською (без урахування родинної сфери) серед осіб з вищою освітою 0,172, з середньою - 0,228. Розрахунок сили впливу на підставі середньої частоти і величини варіації продемонстрував аналогічне співвідношення.

Найбільш значущим фактором диференціації мовної поведінки киян виявився фактор "мова батьків". Відповіді респондентів, чиї батьки говорили/ говорять українською, і тих, чиї батьки спілкувалися/ спілкуються російською (в таких випадках опитані віднесли себе до групи Уу за національністю), протиставлені за частотами використання української в усіх ситуаціях і відрізняються за середньою частотою. Напр., в групі Уу серед тих, чиї батьки говорили з ними в дитинстві українською, 31% продовжує спілкуватися нею і в дорослому віці, а 11% відзначають свою активну двомовність. Поведінка респондентів в двомовних сімей більшою мірою співвідносна з поведінкою російськомовних респондентів.

В цілому аналіз кореляцій варіантів вибору мови в ситу-

аціях позародинно-побутового та професійного спілкування показав нерівномірність впливу 5 досліджуваних чинників (соціальний стан, вік, рівень освіти, мова батьків та мова шкільного навчання) на мовну поведінку респондентів, зокрема групи Уу.

Ранжування за ступенем послаблення впливу цих чинників на активну поведінку представлене рядом "мова батьків > мова шкільного навчання > соціальний стан > вік > рівень освіти", який виявився аналогічним при перевірці за допомогою різних критеріїв: величини варіації та середньої частоти і критерію Пірсона.

Рецептивна компетенція у сфері української є дещо більшою: в групі Уу - 32% робітників і 22% службовців віддають перевагу україномовній інформації. І в цьому випадку мова батьків і мова шкільного навчання посідають перші місця за силою впливу на мовну компетенцію особистості.

Високі показники киян, що демонструють власні оцінки киян щодо можливостей комунікації українською, спостерігаються в групі Уу. 93% службовців і 98% робітників, за їх власними даними, добре розуміють розмови на побутові, суспільно-політичні, виробничі й навчально-наукові теми, а вільно спілкуються на ці теми відповідно 85% та 88% респондентів.

Досить значними є показники й двох інших груп. Наприклад, 73% робітників Ур та 60% робітників Рр легко орієнтуються у змісті розмов українською мовою, серед службовців таких відповідно 82% і 78%. Щоправда, показники самовизначення продукційної компетенції є дещо нижчими: 43% робітників Ур та 36% робітників Рр вважають, що вони можуть вільно роз-

мовляти українською на зазначені теми. Серед службовців відповідно 43% та 27%.

Як і очікувалося, факти підтвердили варіативність власної оцінки активної поведінки мовців залежно від теми в усіх трьох підгрупах. Величина варіації, що засвідчує різницю у можливостях спілкування робітників на побутові та навчально-наукові теми (у групі Рр на побутові та суспільно-політичні) дорівнює: в групі Уу 0,158, в групі Ур 0,111, Рр 0,150. Респонденти усвідомлюють різницю у двох рівнях своєї компетенції, що, в свою чергу, підтверджує об'єктивність їх відповідей, які різняться не тільки по групах, але й в межах підгруп, поділених за соціальним станом.

В той же час, оцінюючи відповіді російськомовних респондентів щодо їх високих продукційних здібностей у сфері української, можемо, очевидно, говорити про досить оптимістичний результат - вже на сьогодні біля третини російськомовних респондентів готові, принаймні психологічно, до вирішення проблемної для них ситуації. І навіть, якщо зважити на те, що оцінка власних можливостей респондентів певною мірою завищена, все одно є підстави констатувати формування установки до вирішення цими групами мовних проблем, пов'язаних зі зміною мовної політики України.

Середні частоти користування українською в переважній більшості населених пунктів України в групі Уу вищі за показники киян, характер мовної поведінки змінюється в залежності від регіону, а в межах регіону від величини і статусу населеного пункту. Наприклад, у Кам'янці-Подільському середня частота спілкування українською серед робітників групи

Уу дорівнює 0,698, серед службовців - 0,479, а у Хмельницькому відповідно 0,454 та 0,172. Частоти використання рідної мови двома підгрупами респондентів, що мають різний соціальний статус, є неоднаковими: службовці майже всіх населених пунктів більшою мірою тяжіють до російськомовних інтеракцій. Пор. показники вибору варіанта "укр." групами Уу у Вінниці (робітники - 0,457, службовці 0,353), Хмельницькому, Кам'яно-Подільському (див. наведені вище дані), Полтаві (відповідно 0,616 та 0,157), Ніжині (0,683 та 0,488) та ін. Водночас такий "внутрішній розподіл" не заперечує існування загальної тенденції зменшення побутування української в південно-східних регіонах. Аналіз відповідей як робітників, так і службовців показує, що протиставленими за параметром уживаності української виявляються Львів, Луцьк та Одеса і Кіровоград.

Виділення чотирьох типів населених пунктів на підставі співвіднесеності двох статистичних критеріїв - середньої частоти та величини варіації (R і p) - дає змогу більш точного визначення мовної ситуації в межах соціуму і демонструє його внутрішню неоднорідність. Так, розподіл міст на чотири групи за відповідями робітників не збігається з розподілом за відповідями службовців.

До першої групи з найбільш сприятливим "кліматом" належать міста західного регіону, до другої - Вінниця, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Ніжин, Полтава (два останніх - за відповідями робітників), до третьої - Суми (за відповідями робітників), до четвертої - Кривий Ріг, Кіровоград, Одеса. При розподілі по групах на підставі відповідей службовців у четверту групу потрапляє більша кількість насе-

лених пунктів, що пов'язано зі специфікою поведінки останньої групи, зокрема з більшою відчуженістю від рідної мови. Відмінності у поведінці соціальних прошарків повинні враховуватися у конкретних заходах мовного будівництва.

Розрахунок сили впливу 5 зазначених чинників на мовну поведінку городян показав, що найбільш значущими є мова батьків і мова шкільного навчання. Вплив територіального фактора, надзвичайно сильний з точки зору кількісних показників, для робітників і службовців виявився неоднаковим і засвідчив більшу пристосованість останніх до норм навколишнього середовища (F для робітників - 1,916; службовців - 2,445).

Таким чином, дослідження проблеми мовної компетенції соціолінгвістичними методами на основі аналізу мовної поведінки групи чи соціуму дає змогу розглядати масову компетенцію, виражену у безлічі комунікативних інтеракцій, як складову частину мовної ситуації, один з компонентів, що входить в її кількісні ознаки, характеризуючи прошарок мовців, які користуються тією чи іншою мовою в конкретних обставинах і з конкретною метою. Визначення у такий спосіб дійсної, а не декларованої демографічної потужності української та російської мов у міжособистісному спілкуванні робить опис мовної ситуації у кожному з обстежених міст та регіонів більш об'єктивним і дозволяє виявити ступінь відповідності між мовною поведінкою населення та мовним регулюванням як системою практичних заходів, спрямованих на вирішення мовних проблем суспільства.

Мовна ситуація є одночасно і процесом, і результатом історичного розвитку соціуму, оскільки формується і розвива-

ється під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів - соціально-економічних, демографічних, національно-культурних, напрямків мовної політики тощо. Мовна поведінка населення як одна із складових частин мовної ситуації також є результатом об'єктивного розвитку. Вона несе в собі риси, сформовані у попередні часи, і є досить консервативною з точки зору реакції на певні соціальні зрушення, що являє собою необхідну умову самозбереження суспільства.

Матеріали проведеного в червні-вересні 1991 р. анкетування киян свідчать, що мовна поведінка жителів ще активно не відгукнулася на впроваджувану мовну політику, пов'язану з прийняттям Закону про мови, хоча українці з рідною мовою українською, яку вони ще зберегли у сфері родинного спілкування (насамперед в батьками), починають змінювати стереотипи поведінки, повертаючись до комунікації рідною мовою.

Зміна ціннісних орієнтацій досить чітко простежується при порівнянні результатів анкетування в Києві (1991) з анкетуванням, проведеним в інших містах України в 1988-1989 рр. Передбачалося, що за рівних умов, зокрема при опитуванні в один і той же проміжок часу, показники киян, передусім групи Уу, у сфері побутування української повинні бути нижчими, ніж показники, одержані в інших містах, оскільки російськомовні тенденції в Києві мають більшу "глибину" і потужність, ніж у більшості населених пунктів України (крім південно-східного регіону). Анкетування, проведене в проміжку у два три роки, показало неоднаковий характер пасивної мовної поведінки городян. Виявилось, що кияни більшою мірою звертаються до книжок, написаних українською, україномовних газет,

теле- та радіопередач, ніж жителі інших міст України. Низькі показники останніх свідчать, звичайно, не про менш розвинуту мовну здатність, а про певною мірою негативне ставлення до українського слова у сфері культури та публіцистики, яке сформувалося у попередні часи. Відповіді киян, одержані через два-три роки, дозволяють говорити про процес зміни соціальних установок та психологічних орієнтацій під впливом ідей національно-мовного відродження.

На даному етапі масову мовну компетенцію киян можна визначити як асиметричний білінгвізм, причому характер асиметрії в кожній із досліджуваних груп різний. Менші диспропорції між продукційною та рецептивною компетенцією властиві групі Уу, більші - російськомовним групам. Активна мовна поведінка всіх трьох груп співвідноситься з функціонально першою мовою, якою для груп Ур та Рр, а також для більшої частини групи Уу є російська.

Пасивна мовна поведінка не має чітко вираженої залежності від функціонально першої мови, що дозволяє прогнозувати зміни у мовній поведінці російськомовних киян поки що лише в цій сфері.

Результати статистичних розрахунків, одержаних в інших містах, виявилися аналогічними. Це дозволяє говорити не тільки про важливість зазначених факторів для формування мовної особистості, але й про існування спільних тенденцій у проявах мовного життя населення незалежно від регіону проживання.

До інших спільних рис мовної поведінки, а тим самим і проявів мовної компетенції, належить зменшення користування

рідною мовою респондентами Уу в позародинних сферах, однотипність реакції на зміну ситуації, усвідомлення своєї соціальної ролі в конкретному комунікативному акті, низький рівень активного білінгвізму. Перехід у певних обставинах на російську, зміна функціонально першої мови перешкоджає закріпленню україномовних стереотипів спілкування і позначається на розвитку мовної здатності у сфері української.

В цілому аналіз мовної поведінки киян та жителів інших населених пунктів України дає змогу констатувати, що мовна ситуація у містах має певну внутрішню потужність до формування україномовних стереотипів комунікації насамперед в групі Уу. Це підтримується і даними самооцінки, досить високий рівень яких дозволяє висловити припущення, що навіть у російськомовних групах під впливом соціально-політичних процесів може сформуватися готовність до змін у сфері мовного регулювання з позитивною оцінкою власних можливостей у вирішенні проблемної ситуації. І хоча найголовніший фактор розвитку мовної свідомості - мова батьків - ще довго у ряді міст, зокрема в Києві, не буде дієвим чинником, мова шкільного навчання як другий визначальний фактор може невдовзі стати рушійною силою усталення нових стереотипів поведінки, формування відповідного рівня компетенції українців та зменшення диспропорцій у знаннях української в російськомовних групах.

Третій розділ "Мовна компетенція білінгва: результати експерименту" присвячено аналізу результатів вивчення мовної компетенції білінгвів, їх можливостей та здатностей побудови репродуктивного та продуктивного тексту українською та

російською мовами. В першому підрозділі описано методику проведення експерименту, яка дозволяє виявити рівень виконання респондентами найбільш актуалізованих вимог, що висуюються перед особистістю в її комунікативній діяльності (вміти говорити на тему, не виходячи за її межі, правильно і точно користуватися мовними засобами, будувати висловлення у визначеному стилі залежно від мети та ситуації спілкування тощо). Згідно з поставленим завданням респондентам груп Уу та Ур було запропоновано прочитати й переказати 6 художніх та науково-популярних текстів (4 - українською, 2 - російською мовами) і дати визначення деяких слів. Інформанти повинні були дати визначення, яке найперше згадалося, і тією мовою, якою воно спонтанно склалося. Перевірку результатів було здійснено в контрольних групах по 25 чоловік, які виконали завдання письмово.

Результатом виконання завдання на визначення значень слів в прочитаних текстах є дефініційний текст, створений респондентом на підставі мовно-когнітивного досвіду та власного розуміння, яким повинен бути текст такого типу. У тих випадках, коли тлумачення не є однослівним, з'являється можливість дослідити хід творення висловлення, визначити стратегію переборення конфліктних ситуацій, обумовлених когнітивними та лінгвопрагматичними факторами.

Порівняння тлумачень, здійснене у другому підрозділі, засвідчило тотожність застосованих логіко-когнітивних прийомів ідентифікації, спричиненість вибору типу тлумачень типом поняття (денотативний, сигніфікативний, денотативно-сигніфікативний), яке домінує в аналізованій лексемі. Найбільш яск-

равою диференційною рисою, яка відрізняє одні тлумачення від інших (в межах кожної групи), є частининомовна приналежність лексеми. Наприклад, характерним способом тлумачення іменників виступає актуалізація відношення "рід - вид" або "частина - ціле", яка іноді "доповнюється" синонімом/ синонімами (укр.: гордяк - людина незалежної вдачі; візниця - извозчик, ямщик, [У.] людина, яка керує лошадою; рос.: пожня - участь; дробь - заряд, один из видов зарядов), а при тлумаченні дієслів найчастіше використовуються синоніми, зокрема однокореневі (струшувати - скидати; истоптать - вытоптать).

Структура дефініційних текстів варіювалася в залежності від ступеня труднощів пошуку логічної процедури, на базі якої розгортається висловлення. На її лінійну розбудову впливав і вибір мови. Останнє стосується групи Ур. Наприклад, для групи Уу найбільш характерними при тлумаченні іменників українських текстів є дефініційні тексти з ознаками речення (висловлення), ряду словосполучень чи словосполучення з доповненням синонімом (синонімами), для Ур - найхарактернішим виявилось тлумачення через окреме слово, зокрема через переклад. Пор.: згуба - можна передати, як біль. Ти моя згуба. Почуття, яке викликає одна людина своїми вчинками; валіза - типу невеликого механізму, возик, сумка на колесах (Уу); сумка; чемодан (Ур); плазувати - ползати (Ур).

При аналізі російських слів таких відмінностей не виявлено. Кодові переключення спостерігалися при тлумаченні українських слів і мали спільну основу - психологічну установку, реалізовану у вигляді а) намагання якнайточнішого відтворення номена і б) відмови від обраного коду, якщо він

утруднював виконання завдання.

Урахування таких параметрів, як логіко-когнітивний тип визначення змісту слова, повнота й структурна розгорненість тлумачення, вибір мови дефініції, актуалізація стильових та стилістично-прагматичних характеристик, фіксованих у дефініціях респондентів, дозволяє говорити про різні потенційні можливості спілкування українською, виявлені при виконанні цього виду завдань.

Перекази текстів, аналізовані у третьому підрозділі за критеріями адекватності відтворення змісту, правильності побудови висловлень (нормативний аспект) та стилістичної виразності, показали, що завдання виконали всі респонденти, але різницю у можливостях і навичках текстотворення виявлено вже на першому етапі - найменуванні особи автора, що веде до трансформацій лексико-граматичного оформлення тексту (наприклад; до зміни деяких засобів когезії) порівняно з вихідними координатами. Пор. "ланцюжок" найменувань, використаний одним респондентом під час творення тексту: провінційний чиновник → герой цього оповідання → він → розповідник → цей чоловік → він (Уу); молода людина → він; автор → він (Ур).

Відмінності виявлено на рівні синтаксичної розбудови висловлень, при вживанні вставних слів і конструкцій, які потребують додаткових зусиль при структуризації висловлення, використанні дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду тощо.

Досить яскраво різниця у проявах мовної компетенції виявляється у процесі творення тексту, при експліцитних виявах лінійної розбудови висловлення за певним планом, що

сформувався у свідомості мовця й реалізує його намір адекватно з його можливостями. Власне процес текстотворення став об'єктом аналізу мовної здатності у підрозділі "Процес текстотворення як показник рівня умінь". Повтори, паузи хезитації, види аутокореції при побудові висловлень демонструють тактику вирішення завдання. Звичайно, ці риси супроводжують будь-яке усне мовлення, але при переході того самого респондента на іншу мову, вони зростають у кількісному відношенні, змінюючи якість його мовлення. Наприклад, паузи на морфемному чи складовому шві, як і внутрішньосинтаксичні паузи, більшою мірою притаманні групі Ур при творенні текстів українською мовою (роз...роз...роздумував; попросив воз...воз... возного; навка...навкарачки; валізи на... возі не було; звернув з...з більшої дороги - Ур).

Виправлення обмовок у випадках корекції змісту й форми за принципом "як краще сказати" зустрілося в обох групах, а за принципом "як правильно сказати" - в групі Ур при творенні текстів українською мовою. Напр.: Я рухався по дорозі... навколушки / намацуючі... намачуючі... намацуючи шлях (Ур); Тільки той/ хто докладає до цього усиль... хто докладає до цього зусиль (Ур). Для цієї групи характерні повтори, звернення за допомогою до експериментатора як способи подолання комунікативного конфлікту.

Інтерферентні явища зафіксовано в обох групах, в групі Уу вони зустрілися і в українських, і в російських текстах висловленнях, в Ур - тільки в українських, хоча інтерферентна зона в них є значно ширшою. Найбільша кількість відхилень виявилася на лексичному рівні, граматична інтерференція

мала спорадичний характер, що в цілому пов'язане, очевидно, з високим рівнем освіти респондентів.

Поєднання різних критеріїв аналізу процесу мовлення респондентів дає змогу констатувати, що асиметрія білінгвізму в групі Ур є більш вираженою, ніж в групі Уу. Як показав аналіз відповідей, вона може виявитися на рівні знань або фіксуватися на рівні умінь, розпочинаючись на етапі внутрішнього мовлення.

Підсумовуючи конкретні результати виконаного дослідження, можемо констатувати, що використаний у роботі багатоглядний підхід дозволяє розглядати людину як мовну особистість в її зв'язках з соціумом і власним внутрішнім світом, нерозривно пов'язаним з феноменом мови і мовною свідомістю.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Семантика и стилистика русского глагола. - К.: Наук. думка, 1988. - 144 с. (у співавторстві з С.О.Соколовою).
2. Некоторые аспекты изучения русского языка в национальных школах // Культура русской речи в национальных республиках. - К.: Наук. думка, 1984. - С.157-161.
3. Сказане й написане // Журналіст України. - 1984. - №. - С.41-44.
4. О некоторых особенностях русской речи как средства массовой коммуникации на Украине (по материалам прессы, радио- и телепередач) // Структура і семантика мовних одиниць. - К.: Наук. думка, 1985. - С.160-162.
5. В інтересах співрозмовника // Журналіст України. - 1986. -

- №4. - С.35-37 (у співавторстві).
6. Русская речь средств массовой коммуникации // Пути повышения культуры русской речи на Украине. - К.: Наук. думка, 1986. - С.148-157.
7. Соціолінгвістичний аспект вивчення двомовності на Україні // Мовознавство. - 1986. - №6. - С.9-16 (у співавторстві).
8. Русская разговорная речь в эфире и на экране Украины // Украинско-русское двуязычие. - К.: Наук. думка, 1988. - С.147-155.
9. Роль языка средств массовой информации в воспитании духовной культуры личности // Воспитание словом. - К.: Наук. думка, 1989. - С.107-121.
10. Учитывать национально-языковые особенности региона // Рус. яз. и лит. в средних учебных заведениях УССР. - 1989. - №10. - С.9-10.
11. Деякі аспекти мовної ситуації на Україні // Наука і суспільство. - 1990. - №3. - С.2-4 (у співавторстві).
12. Мовна компетенція киян: соціолінгвістичний аспект // Мовознавство. - 1992. - №4. - С.11-17.
13. Рідна мова: символ чи засіб спілкування? // Укр. мова і лит. в школі. - 1993. - №2. - С.41-43.
14. Об уровнях языковой компетенции // Вопросы русского языкования. - Кировоград, 1993. - С.187-191.
15. Про розвиток мовної ситуації в Києві // Язык и культура / Докл. и тез. III международной науч. конф. - Киев, 1994. - Т.4. - 1 а.а. (у друці).
16. Методическая разработка по теме "Социолингвистический аспект украинско-русского двуязычия". - К.: Інститут історії

АН УРСР, 1985. - 14 с. (у співавторстві).

17. Програма "Практика по русской диалектологии и социолингвистическому изучению русской речи. Для специальности N2101 "Русский язык и литература". - К.: РУМК Міністерства освіти УРСР, 1988. - 34 с. (у співавторстві).

18. Язык средств массовой информации в социологическом аспекте // Двужыччя в советском обществе. Тез. Респ. конф. - Винница, 1988. - С.23-25.

19. Формирование языковой компетенции личности в ситуации билингвизма // III Международный симпозиум МАПРЯЛ по лингвострановедению. Тез. докл. и сообщ. - Одесса, 1989. - Ч.2. - С.187-188.

20. Динамика речевого поведения билингва в стереотипных ситуациях // Здійснення ленінської національної політики на Донбасі. Тези доп. і повід. Респ. наук. конф. Секції 1-3. - Донецьк, 1990. - С.129-131.

21. Языковая ситуация в современном городе как отражение языковой компетенции билингвов (на материале социолингвистических исследований в УССР) // Русский язык в условиях двуязычия и многоязычия: проблемы функционирования и исследования / Всесоюзное координационное совещание руководителей отделов и секторов русского языка АН союзных республик и филиалов АН СССР. - Минск, 1990. - С.56-57.

22. Закон о языках в Украинской ССР и задачи школьного обучения // Актуальные вопросы изучения в вузе курса преподавания языка и литературы в школе. Тез. докл. и выст. Респ. научно-практ. конф. - Нежин, 1990. - С.52-53.

23. Языковая компетенция молодежи: состояние и перспективы

формирования // Проблемы міжпредметних зв'язків в умовах БІІ лінгвізму. Тези доп. і повід. Всесоюзної науково-практ. конф. - Дрогобич, 1990. - С.229-230.

24. Лингвистическое воспитание как социокультурная проблема // Творческое наследие Г.О.Винокура. Тез. докл. и сообщ. региональной науч. конф. - Киев, 1991. - Ч.2. - С.152-154.

25. О понятии "родной язык" (социолингвистические и психолингвистические аспекты проблемы) // Мова в системі початкового навчання. Тези Респ. наук.-практ. конф. - Полтава, 1991. - С.9-10.

26. Мовна поведінка як складова частина мовної ситуації // Соціолінгвістичні аспекти сучасної мовної дійсності в Північному Причорномор'ї. Тези доп. і повід. респ. наук. конф. - Запоріжжя, 1992. - С.9-11.

27. О двух видах языковой компетенции // Проблемы зівставної семантики / Матеріали респ. наук. конф. - Київ - Черкаси, 1992. - С. 45-47.

28. Стилистическое использование глагольных форм как показатель языковой компетенции (результаты одного эксперимента) // Стилистика русского языка: теоретический и сопоставительный аспекты. Материалы УІ науч. конф. по проблемам семантических исследований. - Киев - Харьков, 1993. - Ч.2. Проблемы сопоставительной стилистики. - С.83-84.

29. Мовно-комунікативні стереотипи поведінки молоді (на матеріалі соціолінгвістичного анкетування студентів КДПІІМ) // Мовна дійсність в Україні / Тези доп. і повід. респ. наук. конф. - Вінниця, 1994. - Ч.1. - С.32-34.

Шумарова Н.П. Языковая компетенция личности: социопсихолингвистический аспект.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальностям 10.02.02 - украинский язык, 10.02.02. - русский язык, Институт языковедения им. А.А.Потебни НАН Украины, Киев, 1994.

Защищается 29 научных работ, которые содержат теоретические разработки и результаты экспериментальных исследований языковой компетенции личности, проявляющейся в языковом поведении жителей 15 городов Украины, в определенной степени формирующем языковую ситуацию в республике. Установлено влияние различных социокультурных и психологических факторов на языковое поведение индивида, статистически обоснован вывод о приоритетности двух факторов - языка родителей и языка школьного обучения - в языковом становлении личности. Осуществлено практическое внедрение полученных результатов.

Ключові слова:

мовна компетенція, соціокультурний фактор, українська мова, російська мова, вибір мови, асиметричний білінгвізм.

Shumarova N.P. The linguistic competence of a personality: sociological and psycholinguistic aspect.

Dissertation for Doctor's degree in Philology: Speciality 10.02.02. - Ukrainian Language, 10.02.02. - Russian Language, O.O.Potebnya Institute of Linguistics, Kiev, 1994.

29 scientific works are defended. They contain theoretical elaborations and the results of experimental research of the linguistic competence of a personality, manifested in

the linguistic behaviour of the inhabitants of 15 cities of Ukraine forming to a certain degree the linguistic situation in Ukraine. The influence of different sociocultural and psycholinguistic factors on the linguistic behaviour of a personality is established. The conclusion about the priority of two factors - the language of parents and the language of school training - in the linguistic formation of a personality is substantiated statistically. The theoretical results of the dissertation have been put to practical implementation.

Key words:

linguistic competence, sociocultural factor, Ukrainian language, Russian language, language choice, asymmetrical bilingualism.

Ulyas

The linguistic behavior of the preschool children of 3-5 years of
 certain learning to a certain degree the linguistic situation
 in Ukraine. The influence of different socio-cultural and
 psycholinguistic factors on the linguistic behavior of a
 personality is established. The conclusions about the priority
 of the factors - the language of parents and the language
 of school training - in the linguistic formation of a person-
 ality is substantiated scientifically. The theoretical re-
 sults of the dissertation have been put to practical appli-
 cation.

Key words:

linguistic competence, socio-cultural factors, Ukrainian lan-
 guage, Russian language, language contact, asymmetrical bi-
 linguicism.

Handwritten signature

Підписано до друку 24.10.94. Формат 60 x 84 мм
 Ум. друк. арк. 2,79 Обл. вид. арк. 5,0
 Тираж 400 Зам. 572 1994 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

AB 31.209